

Petr Fidelius **Řeč komunistické moci**

TRIÁDA

EDICE
PAPRSEK
SVAZEK
DRUHÝ

LID, DEMOKRACIE, SOCIALISMUS
POHÁDKA O STALINOVÍ
ZRCADLO KOMUNISTICKÉ ŘEČI

**Petr
Fidelius
Řeč
komunistické
moci**

NOVÉ, ROZŠÍŘENÉ VYDÁNÍ

TRIÁDA

© Petr Fidelius, 1998, 2016
Slovníček © Robert Krumphanzl, 1998, 2016
ISBN 978-80-7474-176-0
ISBN (pdf) 978-80-7474-186-9
ISBN (epub) 978-80-7474-187-6
ISBN (mobi) 978-80-7474-188-3

Jak se zhostit nevděčného úkolu, před nímž stojí autor, má-li téměř po dvaceti letech opět psát předmluvu ke knize, kterou sám pro sebe považuje za uzavřenou kapitolu? Snad bych mohl vyhovět konvenci tím, že se pokusím charakterizovat situaci, do níž nové vydání vstupuje, a formulovat určitá desiderata, která se v tomto kontextu ukazují.

Leccos nasvědčuje tomu, že se znovu probouzí zájem o fenomén komunistické řeči, což patrně souvisí s nástupem nové generace, která už se starým režimem nemá přímou zkušenost. Na druhé straně je z mnoha rozličných hledisek patrné, že se česká společnost stále ještě s obdobím komunistického panství, zvláště s jeho podobou „normalizační“, náležitě nevyrovnala (vyrovnání zde chápu jako integraci do naší společné, národní zkušenosti). Svědčí o tom mimo jiné i vleklé spory kolem otázky, kterak minulý režim nazývat: Byla to jistá odrůda totalitního systému, nebo jen obyčejná diktatura, jedna z mnoha, jež Evropa ve dvacátém století poznala?

Veřejnou debatu na toto téma, pokud se tu a tam vede, ovládají pohříchu dvě krajní tendence. Na jedné straně se komunistický režim paušálně démonizuje: spatřuje se v něm povýtce vtělení zla, projev holé vůle k destrukci. Jistěže tento (řekněme metafyzický) aspekt komunismu nelze dost dobře ignorovat, adekvátně se však dá pojednat toliko na půdě filosofie, resp. theologie,¹⁾ rozhodně ne

1) K tomu např. Alain Besançon: *Le malheur du siècle* (Paris 1998), kap. IV, nebo Rio Preisner: *Kritika totalitarismu* (Londýn 1984).

v rovině publicistické. V historiografii, jakož i v politologii, působí takovýto přístup spíše jen zmatky a nedorozumění. Což vede k opačné krajnosti, kdy se režim pod hlavičkou „státního socialismu“ a zdůrazňované (přitom však ne dosti ujasněné) „normality“ banalizuje: jeho specifické rysy se rozplývají ve vágních, nicneříkajících obecnostech.

Řešení vidím v tom, zbavit pojem „totalismu“ hanlivého příděchu a brát jej jako deskriptivní termín: nikoli ovšem v empirické rovině praktického *fungování* režimu, nýbrž v typologické rovině jeho intence a konstrukce, tedy *designu* (v obou významech toho slova). A takto se již dostáváme přímo k našemu tématu, neboť komunistický režim, jakmile se jednou etabloval, nedělal žádné tajnosti s tím, o co mu vposledku jde a jakými prostředky chce svého cíle dosáhnout. Jenom je třeba rozumět speciálnímu jazyku, v němž svou vlastní povahu a své záměry vyjevoval. Řekl bych, že v tomto smyslu pojem „totalismu“ legitimizuje sama komunistická řeč, i když se zde toho slova přímo neužívá.

Když jsem v devadesátých letech předával do tisku tento soubor textů, psaných během let osmdesátých, upozorňoval jsem na to, že jde o pouhý úvod do studia daného fenoménu; tajně jsem doufal, že dříve či později na moje esejistická prolegomena naváže systematický odborný průzkum. Dnes mohu jen opakovat, co jsem psal tenkrát: pro českou lingvistiku jako by byl tento jazykový fenomén neexistoval.

Nejde tu však jen o deficit na poli čistě lingvistickém. Jestliže se problematika oficiální řeči komunistické moci za celých dvacet let nedočkala řádného odborného zpracování, má to své důsledky i v jiných společenských vědách, zejména v historiografii. Pramenný materiál k danému období tvoří především archivní dokumenty, jako jsou protokoly ze stranických sjezdů či zasedání ústředního výboru, oficiální projevy vedoucích funkcionářů, různé vnitrostranické směrnice atp., a nezbytným předpokladem pro jejich správnou interpretaci je pochopitelně schopnost historika rozumět onomu speciálnímu

jazyku, jímž jsou psány. Dostalo se mu přívlastka „dřevěný“ (původně francouzský vynález: *langue de bois*), to však popravdě vůbec nevystihuje podstatu věci. Nejde totiž o jeho estetickou kvalitu (příznačnou koženost, topornost, frázovitost, redundanci atp.), vlastně tu ani, přesně vzato, nejde o *jazyk*: máme tu co činit se specifickým typem *řeči*, kde se jazyka užívá způsobem, pro který stěží najdeme obdobu v jazykové praxi mimo mocenskou, resp. ideologickou sféru komunismu. Komunisté o sobě říkali, že jsou lidé „zvláštního ražení“: nuže, tento přívlastek lze plným právem vztáhnout i na jejich řeč, která jim sloužila jako „ideová zbraň“.

Přitom i tady hráli producenti oficiálního diskursu s otevřenými kartami: nijak se netajili tím, že v jejich užití dostávají tradiční pojmy diametrálně odlišný obsah, nesouměřitelný s tím, co se jimi rozumí ve světě „třídních nepřátel“. Tato sémantická metamorfóza postihovala řadu rozmanitých výrazů, jako třeba socialismus, (socialistická) demokracie, (všelidový) stát, subjekt řízení, angažovanost, iniciativa atd. Už tady, v rovině lexikální, hrozí nebezpečí, že nezasvěcený badatel bude chápat takovéto výrazy v jejich obvyklém významu, jaký mívají v běžné řeči. Nejde tu však zdaleka jen o falešná *pojmenování*, kterým by se dalo čelit prostě tím, že budeme „nazývat věci pravými jmény“. Promluva – abych připomněl něco z lingvistické abecedy – nevzniká tak, že by se na hotové, předem dané věci připevňovaly takové či onaké nálepky. Jazykové výrazy se různými syntaktickými prostředky zapojují do složité soustavy výpovědí, jež tvoří vlastní tkáň textu, a teprve zde získávají svůj aktuální smysl a svou referenci. Porozumět dané promluvě pak znamená pochopit, *co se říká o čem*. To samozřejmě platí obecně o jakékoliv promluvě, avšak v případě komunistické řeči představuje správná interpretace mnohdy tvrdý oříšek – tím spíše, když k této řeči někdo naivně přistupuje, jako by šlo o normální politický diskurs, s nímž se setkáváme v režimech netotalitních. Takovéto interpretační selhání můžeme dnes pozorovat zvláště u mladší generace historiků, kdy někteří autoři, místo aby přichytili smysl postižených výrazů v kontextu, do něhož patří,

přenášejí je prostě – někdy i s celými výpověďmi, do nichž jsou vestavěny – do své vlastní promluvy: komunistická řeč jako by pokračovala v komentáři a výkladu historika, což dodává jeho projevu přeludný, fantasmagorický ráz.²⁾

2) V rámci předmluvy nemohu arci dotyčný jev náležitě dokumentovat. Pro ilustraci uvedu aspoň jeden drobný příklad, vzatý z nedávno vyšlé historické studie.

O vztahu mezi stranickými špičkami a uměleckými svazy v roce 1968 říká autor na jednom místě toto:

„Stejně jako vrcholoví komunisté v předchozích letech totiž reformisté brali svazové establishmenty vážně, nyní je ovšem nechtěli usměrňovat, nýbrž [...] se s nimi hodlali spojit při rozvíjení socialistické demokracie.“

V jakém smyslu je zde užito výrazu „socialistická demokracie“?

Co pod tímto pojmem rozuměli předreformní (a také poreformní) komunisté, je celkem dobře známo: „socialistická demokracie“, toť „účast pracujících na řízení“, která se realizuje jejich „ztotožněním“ se záměry a metodami strany a odtud vyplývajícím „pracovním nadšením“.

Co si pod pojmem „socialistická demokracie“ představovali reformisté, je krajně nejisté a muselo by se to teprve prošetřit.

Co může minit „socialistickou demokracií“ náš historik, to už je úplná záhada.

Tím ovšem analýza nekončí. Dotyčného výrazu je zde užito v nominální konstrukci „rozvíjení socialistické demokracie“. Jde o nominalizovanou výpověď, která by v podobě slovesné věty mohla znít: „socialistická demokracie se rozvíjí“ nebo „se rozvíjela“ nebo „se bude rozvíjet“ nebo „by se měla rozvíjet“. Jestliže totiž slovesnou predikaci nominalizujeme (tzn. převedeme ji na jmennou konstrukci), ztrácí se zpravidla možnost vyjádření času a modality. A co že se tu vlastně rozvíjelo (nebo se mělo rozvíjet), že se při tom reformisté hodlali spojit se svazovými establishmenty? Rozvíjet se zajisté může pouze to, co už nějak (třeba jen v zárodečné podobě) existuje. Vracíme se tedy zdánlivě k původní otázce: nyní se však otázka ta klade nikoli v rovině lexikální, nýbrž na úrovni enunciativní. Každá výpověď (ať ve formě větné, nebo nominální) předpokládá někoho, kdo ji pronáší, kdo za vyřčené přejímá odpovědnost (nemusí to být nutně pisatel, tedy mluvčí). Nuže, kdo tady vlastně promlouvá? Kdo je subjektem této výpovědi? Reformisté? Nebo snad náš historik? Tato druhá eventualita není vyloučena, protože pisatel dotyčnou výpověď bez jakékoli výhrady či distance začlenil do *své vlastní* promluvy. Nevíme však, bohužel, co mu při tom tanulo na mysli.

Můžeme tedy doplnit výše zmíněnou podmínku pro porozumění textu: nestačí jen pochopit, co se říká o čem, je třeba také rozpoznat, *kdo* v tom kterém momentě *promlouvá*, kdo danou výpověď bere na sebe. Což je právě v oficiálním diskursu komunistického režimu mnohdy neobyčejně obtížné.

Také proto, že není řádně objasněna a vysvětlena konstituce tohoto diskursu, jenž se napájel z exkluzivního ideologického zdroje marxismu-leninismu a plnil zcela specifickou společenskou funkci, může dnes docházet k takovým výstřelkům, že je komunistická řeč stavěna brevi manu na roveň ideologické rétorice mccarthismu (v USA let padesátých), či dokonce oficiální mluvě „thatcherismu“ (v Anglii let osmdesátých). Přitom se suverénně přehlíží, že ve svobodné společnosti nemohly podobné formy řeči aspirovat na ideologický monopol – okolnost pro historika zajisté podstatná.

A tak se dostáváme k dalšímu tématu, které dosud čeká na důkladnější zpracování: ke *společenské funkci* komunistické řeči. Pokusím se aspoň v hrubých rysech naznačit, jakým směrem by se budoucí průzkum mohl ubírat.

Ať už budeme komunistický režim klasifikovat jakkoliv, nemělo by smysl zabývat se společenskou funkcí jeho oficiální řeči, aniž bychom si předem ujasnili jeho specifické rysy, tedy jeho *design*. Chceme-li pochopit vnitřní ustrojení jakéhokoli politicko-společenského systému, v první řadě je třeba rozlišit jeho *intenci* a *konstrukci*. (Do značné míry teď budu opakovat staré známé věci, neškodí však znovu si je srovnat a utřídit.)

Popsat konstrukci režimu znamená v našem případě popsat mocenské, administrativní a vůbec institucionální mechanismy, jež měly zajišťovat výkon „vedoucí úlohy strany“ (netřeba snad připomínat, že tento koncept tvořil páteř celého systému jak po stránce ideové, tak i praktické). Tady se pohybujeme v rovině prostředků.

A nyní, čím vlastně strana legitimovala svou „vedoucí úlohu“? Odpověď je nasnadě: ideologickým postulátem výlučného majetnictví *pravdy* o dějinách, o vývoji společnosti. Postulovaný monopol vědeckého poznání „objektivních zákonitostí“ dějin opravňoval v jejích očích nárok na monopol moci. Své exkluzivní poznání čerpala strana z marxismu-leninismu, který byl prohlašován za jediný vskutku „vědecký“ učení a *zároveň* za „nejpokrokovější ideologii“. Všeobecná závaznost této doktríny byla zakotvena i v Ústavě ČSSR z roku 1960: „Veškerá kulturní

politika, rozvoj vzdělání, výchova a vyučování jsou vedeny v duchu vědeckého světového názoru, marxismu-leninismu.“ Z tohoto hlediska lze tedy dotyčný režim charakterizovat jako diktaturu jednoho světového názoru, jednoho obrazu světa.

Způsob, jakým strana sama sebe chápala a prezentovala, je třeba brát vážně, máme-li porozumět *intenci* její samovlády. Tady už přecházíme na rovinu cílů, záměrů.

O svých konečných cílech nenechával komunistický režim nikoho na pochybách. Hned na počátku je pádně formuloval v takových heslech jako: změnit svět (rozumí se od základu, v jeho totalitě), převychovat společnost, stvořit nového člověka, odstranit vykořisťování, osvobodit člověka k jeho pravému lidství atp. Tyto záměry, explicitně deklarované, nedají se jednoduše odbýt slůvkem utopie (a tak zařadit mezi „normální“ zjevy novodobých dějin západní kultury). Není ani tak důležité, zda byly, či nebyly míněny vážně, zda ti, kdo je vyhlášovali, činili tak bona fide. Jistěže se poměrně brzo ukázaly jako iluzorní, nereálné, to však na samé *intenci* režimu nic nemění. Nemá smysl spekulovat o tom, kdo, do jaké míry a jak dlouho „tomu věřil“. Faktum je, že ony původně proklamované cíle a záměry nebyly nikdy oficiálně odvolány, stejně jako nikdy nebyl oficiálně odvolán princip centrálně řízeného hospodářství – bez ohledu na konkrétní výsledky, k nimž takové hospodaření vedlo. Z tohoto hlediska lze popsat vývoj komunistického režimu u nás jako zoufalé úsilí udržet získaný monopol moci navzdory tomu, že prvotní intence, na níž stranická samovláda zakládala svou legitimitu, stávala se čím dál méně věrohodnou nejen ve společnosti, ale i ve vládnoucích kruzích. Konečná rezignace na původní cíle pak v druhém poločase komunistického panství dostala svůj výraz v oficiálním termínu „reálný socialismus“. Dějiny komunismu jsou příběhem krachující ideokracie.

Avšak pro studium společenských poměrů, jak se pod tímto režimem utvářely, je podstatné, že právě od jeho oficiálně proklamovaných záměrů, jakkoli se časem ukázaly nereálné, odvozovaly se jisté mocenské prostředky, jejichž užívání mělo naopak velmi reálné následky. V počtu

oněch mocenských prostředků hraje specifickou úlohu jazyk, řeč, slovo. Právě zde se vyjevuje skutečné novum tohoto typu režimu, pro nějž Alain Besançon razil výstižný pojem *logokracie*. Působení „stranického slova“ v proměnlivých dějinných situacích a společenských souvislostech, jeho účinky (ať zamýšlené, nebo nezamýšlené) na ekologii jazyka a myšlení ve společnosti – toť dosud nezanímané pole pro spolupráci historiků a lingvistů.

Vracíme se tedy opět na rovinu prostředků. A zase je třeba konstatovat: institucionální mechanismus může selhávat, soustrojí se občas může zadrhnout, ale proto ještě nepřestává existovat. Tak například, i špatně fungující tajná policie zůstává stále institucí, která sleduje jisté specifické cíle a užívá k tomu jisté specifické metody. Míra efektivity tohoto mechanismu v různých obdobích komunistického panství může kolísat, tyto výkyvy však nezávisí na jeho konstrukčním nastavení, nýbrž na mnoha nahodilých, nepředvídatelných faktorech, které ovlivňují jeho praktický chod.

Takto musíme přistupovat i k oficiálnímu ideologickému diskursu komunistické moci. Předmětem zkoumání bude jeho nadvláda ve veřejné komunikaci, umožněná tím, že strana soustředila ve svých rukou veškerou moc politickou a ekonomickou. Dříve však, než začneme zkoumat způsob a rozsah této ideologické kolonizace veřejného prostoru, musíme si ujasnit ještě jednu věc, totiž sám pojem *diskursu*. Není zde místa na podrobnější rozbor,³⁾ budiž však řečeno aspoň tolik: V diskursu neboli v *řeči* (užíváme-li toho slova jako odborného termínu) běží vždy o jistý vztah ke světu, o jistý způsob vidění světa; v řeči a skrze řeč se artikuluje, ba přímo konstituuje určitá podoba světa, takže pluralita různých diskursů (tj. různých druhů, typů či modů řeči) reprezentuje vposledku pluralitu rozmanitých vizí či verzí světa, jež velmi zhruba odpovídají rozličným oblastem či modalitám lidského myšlení a konání (věda, filosofie, právo, politika atd.). Nuže, komunistický režim představuje dosud

3) V této věci mohu odkázat na své *Kritické eseje* (Praha 2000), s. 348–352.

nejradikálnější pokus o redukci této plurality obrazů světa, jak se v moderní době v západní kultuře vyvinula, na obraz jediný, totiž ten jediný pravý, „vědecký“ podložený, jenž odpovídá nejvyššímu historicky dosaženému (a principiálně nepřekonatelnému) stupni poznání vývoje lidské společnosti.

A ještě se také, last but not least, musíme vypořádat s otázkou hodnověrnosti, *kredibility* komunistické řeči, neboť v tomto ohledu přetrvává řada omylů a nedorozumění. Společenská funkce „stranického slova“ se nevyčerpává tím, že se něco říká: stejně důležité je, co se neříká, a hlavně – co se veřejně nesmí říkat. Mocenským nástrojem ve vlastním slova smyslu se komunistická řeč stává teprve a právě tehdy, je-li znemožněna veřejná artikulace jiných obrazů světa. Jistěže se dalo poměrně snadno rozpoznat, že ideologická fikce „světa socialismu“ nemá s každodenním životem nic společného. Ale i kdyby všem byla bývala jen pro smích, stačilo, že bránila artikulaci a reflexi světa empiricky prožívaného. Nebylo nakonec tou hlavní úlohou oficiální řeči zatlačit jakýkoli konkurenční společensko-politický diskurs do soukromé sféry, kde mohl živořit namnoze jen v podobě hospodského (respektive intelektuálního) tlachu? Tisíckrát opakované fráze a myšlenkové zkratky mají vždy jistou šanci, že uvíznou alespoň v podvědomí...

Nuže tedy, takto metodologicky připraveni, můžeme se konečně pustit do průzkumu faktického působení komunistické řeči v různých oblastech veřejného života. Mějme však přitom stále na zřeteli, že v případě komunistické řeči nejde prostě jen o politický diskurs: běží tu o *výraz oficiální ideologie*, jež pronikala nejen celou sférou politickou (na tom by ještě nebylo nic nevídaného), ale podmanila si rovněž sféru hospodářskou, ovládala (resp. chtěla ovládat) veškerou výchovu a vzdělávání, zasahovala do oblasti vědy, zvláště v oborech humanitních (některé disciplíny dokázala nadlouho takřka paralyzovat), se střídavým úspěchem se pokoušela opanovat i oblast kultury, zábavního průmyslu atd. Z hlediska *řeči* to lze formulovat tak, že politicko-ideologický diskurs prorůstal ve větší či menší míře do všech

ostatních diskursů (do řeči ekonomické, právní, vědecké atd.), a tím je zbavoval jejich svébytnosti a relativní autonomie, jakou běžně požívají v systému liberálně demokratickém. Přitom jejich vnější forma mohla i zůstat zachována.⁴⁾

Ať už o věci uvažujeme v pojmech „monopol“, „nadvláda“ nebo „kolonizace“, nemá-li zůstat u obecných proklamací, jejichž průkaznost je vždycky zpochybnitelná, musíme sestoupit na rovinu praktického *fungování* příslušných institucionálních prostředků, zakotvených v samotné konstrukci režimu. Pokud jde o popis těchto mechanismů, většina práce byla již dávno provedena, stačilo by jen shrnout dosavadní poznatky a snad ještě doplnit některé konkrétní detaily. Hlavní roli tu hrály rozličné, dosti proměnlivé formy *cenzury* (jednotné řízení, kontrola a usměrňování sdělovacích prostředků a veškeré ediční činnosti) a *kádrová politika* (dosazování ředitelů a šéfredaktorů u tiskových a vůbec mediálních podniků s celostátní působností; schvalování členů redakčních rad atp.). Co však stále chybí, toť podrobné zmapování konkrétních stop, které oficiální řeč v terénu veřejné komunikace zanechávala. Úkol je to vpravdě obrovský, uvážíme-li časový rozsah jejího působení (se všemi vývojovými peripetiemi) a rozmanitost médií, jimiž do veřejného prostoru pronikala. Vedle hromadných sdělovacích prostředků bylo by třeba prozkoumat z tohoto hlediska například školní učebnice, odborné a populárně vědecké časopisy, literární revue, obrázkové magazíny atd. – až po ty televizní seriály.

4) Příznačný to modus operandi komunistické moci: pomocí ideologie *prorůstá* poraženými institucemi „starého světa“, aniž je formálně likviduje. Viz například systém parlamentní demokracie, soudnictví nebo družstevnictví. Stejný osud potká i jazyk jakožto sociální instituci. V tomto ohledu se komunismus podobá *dřevokazným houbám*, které vyžírají dřevě padlého kmene, ponechávající jeho zevnější podobu zdánlivě nedotčenou.

V komunistické řeči tomu odpovídá např. tato formulace: „*Dělnická třída se nestaví anarchisticky k dané politické organizaci; snaží se ji celou proniknout demokratickým duchem. Nalévá nové víno, řečeno s Klementem Gottwaldem, do starých měchů.*“ (Ladislav Tomášek: Cestou k opravdové demokracii, viz Textová příloha, s. 232)

Představuje to zajisté mravenčí práci pro celý tým badatelů (v němž by vedle historiků a lingvistů našel uplatnění i politolog a sociální psycholog). Ale pokud tato práce nebude vykonána, stěží bude možno formulovat spolehlivé závěry a soudy o společenské funkci komunistické řeči.

Nemohu samozřejmě předjímat výsledky empirického průzkumu; mohu nanejvýš nabídnout nějakou tu pracovní hypotézu.

Akční radius komunistické řeči v zásadě obsahoval *veškerý* prostor veřejné komunikace; nebylo úkrytu, který by bezpečně chránil před její rozpínavostí. Předpokladem pro její potenciální všudypřítomnost byla systematická likvidace *nepolitické* sféry veřejného života, která je ve svobodné společnosti doménou tzv. autonomních institucí (sdružení, spolků či nadací vzdělávacích, charitativních, vědeckých, uměleckých, jakož i nejrůznějších zájmových organizací). Mnohé z těchto institucí a organizací sice nadále existovaly, byly však metodou výše zmíněného *prorůstání* připraveny o svou autonomii (neocenitelné služby zde prokazoval systém „národní fronty“).⁵⁾

Chceme-li zmapovat tak rozlehlou oblast působnosti, bude patrně zapotřebí pojem komunistické řeči ještě dále diferencovat, totiž rozlišit různé stupně *koncentrace*, v nichž byl tento ideologický diskurs do veřejnosti vpraven. Komunističtí vůdcové se svým štábem propagandistů si nejspíš uvědomovali, že elixír „uvědomělosti“ je nutno aplikovat s ohledem na povahu cílových recipientů: stranický „předvoj“ snese dozajista silnější dávky nežli „široké masy pracujících“. Pro externí účely musí se lektvar přiměřeně naředit. A vskutku: prostý občan, který se s odporem či úsměškem odvracel od úvodníku Rudého práva, celkem ochotně polykal „stranické slovo“ v lidovém ba-

5) Přesnou formulaci nemusíme sami vymýšlet, najdeme ji hotovou přímo v komunistické řeči: „*V zásadě nemůže dojít k trvalému rozporu mezi stranou a jednotlivou mimostranickou organizací, protože politika každé organizace vychází z programu Národní fronty a ten zase vychází z politiky strany.*“ (Karel Mazač, viz Textová příloha, str. 221)

lení TV seriálu. Ostatně, na drogu se snáze vytvoří návyk, podává-li se ve slabší koncentraci. Bylo to věru dobře vymyšlené! Však také ústřední výbor strany ne nadarmo měl speciální oddělení pro ideologii a propagandu.⁶⁾ Z tohoto hlediska snad už dostávají konkrétnější obsah zmiňované účinky komunistické řeči na mentalitu společnosti.

Ještě k té *oficiální ideologii*: rád bych se mylil, ale zdá se mi, že stále ještě do jisté míry přežívá tendence redukovat ji na jakési universalistické, „všelidské“ ideály osvobození člověka ode všeho odcizení. Tedy, snad už bychom se mohli jednou provždy zbavit zakořeněných levičáckých, resp. pokrokářských předsudků o „novém humanismu“ a studovat daný předmět s odstupem antropologa. Pak ale musíme vzít vážně v potaz, že nedílnou součástí „ideologické výchovy“ bylo například i to, že v lidových vrstvách se dlouhodobě podporovala a pěstovala „třídní nenávisť“; nebo že se krádež oficiálně prezentovala jako legitimní akt „třídní spravedlnosti“; nebo i to, jak se na nesčetných příkladech názorně demonstrovala skutečnost, že nevhodný „třídní původ“ už předem diskvalifikuje toho, kdo by chtěl studovat „za dělnické peníze“ na vysoké škole. – Sledovat na konkrétních dokladech, jaký výraz dostávaly takovéto ideologickovychovné prvky v komunistické řeči: to by rovněž patřilo do terénního průzkumu, o němž zde uvažujeme.⁷⁾

6) Teď by se mohlo zdát, že propadám jakémusi teleologickému pokusu. Nic takového. Nešlo přece o nic menšího než o „*přeměnu vědomí*“, která měla znamenat, že se lidé „*ztotožní s cíli socialistické společnosti, s metodami její výstavby*“. Nechme stranou interpretační problém, jaký smysl zde může mít výraz „ztotožnění“. V každém případě k tomuto účelu bylo nezbytné vytvořit celou škálu adekvátních výchovných prostředků („*uplatnit ideologickou výchovu jako významný nástroj řízení společnosti*“). Viz Miloslav Chlupáč, Textová příloha, str. 260.

7) Musela se k tomu zachovat spousta doličného materiálu. V posledně uvedeném případě jsou to celé hory nejrůznějších „posudků“, které se snad neztratily tak úplně ze světa. Považme jen, jaká dobrozdání provázela uchazeče o středoškolské či vysokoškolské studium k přijímacím zkouškám:

– posudek třídního či ředitele školy nižšího stupně („straní se kolektivitu“, „zaostává ve sběru surovin“, „nezapojil/a/ se do Pionýru/ČSM“ atp.);

V textech zahrnutých do této knihy jsem analyzoval komunistickou řeč v její „nejhustší“ podobě, jak se prezentovala v *Rudém právu*, *Tribuně* a podobných stranických tiskovinách, v materiálech pro „posluchače stranického vzdělávání“ atp. V této koncentrované formě, která jí patrně vynesla ono přízvisko „dřevěná“ (*discours de bois*), působila oficiální řeč dojmem tak třeskuté pitvornosti, ba zrůdnosti, že to leckdy svádělo (zejména v pozdní, úpadkové fázi režimu) k podceňování možných účinků tohoto diskursu na sociální organismus: takovým blábolům přece nikdo nevěří! Nuže, jednak to nebylo vždy tak úplně pravda, v padesátých letech zřejmě jistá část společnosti i tomu blábolu docela ochotně poprávala sluchu; hlavně však, při takovémto lehkovážně pohrdavém přístupu se zapomínalo, že oficiální diskurs pronikal do veřejného života ještě také ve druhém, třetím, čtvrtém nálevu, přičemž postupně ztrácel svou nestvůrnou mimolidskost, až nakonec v n-tém nálevu mohl se téměř podobat normální lidské řeči. Při zamyšlení nad účinností komunistické propagandy musíme tedy brát v úvahu odstupňovanou koncentraci, s níž působila v různých sociálních sférách; snad by tu jako schematické znázornění mohla posloužit soustava soustředných kruhů (nebo ruská matřjoška). Víme ostatně, že pojem *diskursu* není vázán na určitou předem danou literární formu; je to kategorie z vyšší roviny jazykového universa, než v jaké rozeznáváme literární druhy, žánry a styly.

Je samozřejmé, že rozlišování řečených stupňů koncentrace, aby mělo nějakou vědeckou váhu, muselo by se opírat o textový rozbor konkrétních promluv: nejde tu o dojem, jaký komunistická řeč v někom vyvolá či nevy-

– posudek na rodiče od zaměstnavatele („nemá kladný vztah k lidově-demokratickému/socialistickému zřízení“, „neangažuje se v masových organizacích“ atd.);

– posudek od uličního výboru KSČ, resp. domovního důvěrníka („rodina chodí do kostela, synek dokonce ministruje“).

Později přibyla další kriteria: otec vyloučen z KSČ, neprošel u prověrek („nesouhlasí se vstupem vojsk“) atd.

Co všechno by se dalo z takových materiálů vytěžit pro studium komunistické řeči! Zlatý důl.

volá, nýbrž o strukturu textů, v nichž se realizuje. (Netřeba zdůrazňovat, že to znamená tvrdou práci právě pro lingvisty.)

Vezměme příklad z doby nám relativně nejbližší: oficiální kampaň proti Chartě 77. Žádný umělec (byť i sebezbabělejší) by asi nebyl podepsal tzv. Antichartu, kdyby její text byl psán stejným stylem jako tehdejší úvodníky *Rudého práva* (pro „naše tvůrčí pracovníky“ to bylo třeba přece jen trochu naředit). Podobné kontrasty můžeme ostatně pozorovat i v době předválečné: přenesme se do roku 1930 a srovnajme si protokoly ze zasedání Kominterny a Fučíkovu *Tvorbu*.

Původně jsem ani netušil, že se mi ta předmluva takhle rozroste. Ale nastínil jsem aspoň svou představu, jak by se dal koncipovat budoucí průzkum společenské funkce komunistické řeči. Konečným výsledkem by mohla být jakási mapa ideologického znečištění duchovního a myšlenkového prostředí, v němž tehdejší společnost žila.

Mohou-li k tomu účelu posloužit jako skromné východisko moje dávné analýzy, říkám si, nekonal jsem tu práci nadarmo.

LEDEN 2016

PETR FIDELIUS

Vydávat znovu – osm let po pádu komunistického režimu – analýzy komunistické řeči, které předtím už dobrých deset let kolovaly v samizdatu a byly i knižně vydány v zahraničí, to je rozhodnutí, které si autor aspoň sám pro sebe musí nějak zdůvodnit. Do jisté míry lze tento ediční krok ospravedlnit poptávkou vyplývající z toho, že samizdatové a exilové publikace nejsou dnes běžně dostupné; mnohokrát jsem byl po listopadu 1989 dotazován, od lidí mně známých i (do té doby) neznámých, kdy už „to“ konečně vyjde tiskem. Druhým, snad ještě závažnějším motivem je pro mne skutečnost, že u nás dodnes neexistuje nejen nějaké lepší, ale vůbec žádné jiné zpracování daného tématu (částečně se problematiky dotýká pouze Macura ve *Šťastném věku*, 1992). Pro českou lingvistiku jako by byl tento jazykový fenomén neexistoval. Můj dávný pokus zůstal kupodivu osamocen.

Nemohu se zde bohudík uchýlit k frázi, kterou autoři v podobných případech v předmluvách obvykle užívají, totiž že dnes bych to celé napsal jinak. Neboť po pravdě řečeno dnes bych se nejspíš do takového podniku vůbec nepouštěl. Odradila by mě neobyčejná šíře a spleť daného problému. Pojednat jej adekvátně ve všech jeho aspektech a dimenzích znamenalo by napsat encyklopedické dílo, k jehož zpracování by bylo zapotřebí celého týmu autorů, odborníků v různých disciplínách. V sedmdesátých letech – jako obyčejný topič v kotelně – jsem si tyto starosti nemusel připouštět. Téma přede mnou nestálo jako předmět akademického výzkumu, nýbrž jako

výzva každodenní, naléhavé skutečnosti. Úvodníky *Rudého práva* nastolovaly otázku komunistické řeči jako předmět reflexe aktuální životní zkušenosti. Jakou funkci tu jazyk vlastně plní? Zprvu mě upoutala jeho (nezáměrná) funkce estetická. Vychutnával jsem magii „stranického slova“ a pro vlastní potěchu a pobavení jsem z jeho „poetického“ potenciálu čerpal látku k různým jazykovým hříčkám. Takto se v oné době jistě bavili mnozí, a já jsem nikdy necítil potřebu chodit s podobnými kreacemi na veřejnost. Budiž mi nicméně dovoleno, při této výjimečné příležitosti, jako doklad ryze neakademického východiska mého pozdějšího bádání uvést aspoň dvě ukázky.

narodil jsem se a dokud žiji	NA SMETIŠTĚ
běžím v duchu závěru a po linii	DĚJIN
v podmínkách přechodu k novým formám	NA SMETIŠTĚ
vždy v čele boje proti zastaralým normám	DĚJIN
a za nápravu všech negativních rysů	NA SMETIŠTĚ
tady není a nemůže být kompromisů	DĚJIN
konstruktivně podporuji vývoj situace	NA SMETIŠTĚ
ve prospěch prohloubení tvůrčí stabilizace	DĚJIN
ve prospěch upevnění zdravé mobilizace	NA SMETIŠTĚ
já narodil jsem se a dosud žiji	

Z takovýchto etud pak vznikaly rozsáhlejší kompozice, jako například:

ÓDA NA REALITU

poezie prý je odraz reality
 realita je když nejsou byty
 realita je když lejno muší
 rozleptává zvolna tvoji duši
 realita to je nikdy neskončená prověrka
 realita to je pepřem zasypaná oděrka
 realita je ta zem kde zítřky zívají
 kde muklové píseň práce zpívají
 realita to je vyčerpané konto
 realita to je bronto bronto BRONTO

realita tot' přehlasovaný otazník
tot' vyceněný kádrový dotazník
tot' pevný základ pro tvou jistotu
realita je když neudržíš čistotu
realita je když z kanálů se voda vrací
když se musí ježibaba živit prací
realita je když teta
Alžběta když teta realita
je když
REALITA JE BOJ

realita tot' třídní boj
realita tot' v prdeli oj
realita je boj idejí
v němž budoucí mizejí

boj o zrno
boj o vědomí
boj o široké masy
boj o zítřek
boj o mladého člověka
boj o putovní zástavu
boj o nekompromisní plnění
boj o pravidelnou stolicí
boj o komplexní hodnocení
boj o holou zadnici

realita je boj O PÍĎ V CELÉ NAHOTĚ

realita tot' třídní boj O PÍĎ V CELÉ NAHOTĚ
realita tot' v prdeli oj O PÍĎ V CELÉ NAHOTĚ
realita je boj idejí O PÍĎ V CELÉ NAHOTĚ
v němž budoucí mizejí

boj proti parazitům
boj proti fluktuantům
boj proti jehovitům
boj proti kverulantům
boj proti pozůstatkům
boj proti přežitkům
boj proti pochybným vzorům
boj proti všem nesprávným názorům

realita je boj

proti falešným hodnotám	REALITA JE BOJ
proti jednostranné kritice	REALITA JE BOJ
proti samozvané skutečnosti	REALITA JE BOJ
proti bublině jež zákonitě splaskla	REALITA JE BOJ
proti bílým vránám	REALITA JE BOJ
proti černým pasažérům	REALITA JE BOJ
proti všem kdo nemají správnou jízdenku	REALITA JE BOJ
proti všem kdo nemají dobré úmysly	REALITA JE BOJ
proti všem kdo kálejí do vlastního hnízda	REALITA JE BOJ

realita tot' třídní boj	NA VŠECH FRONTÁCH
realita tot' v prdeli oj	NA VŠECH FRONTÁCH
realita je boj idejí	NA VŠECH FRONTÁCH
v němž budoucí mizejí	NA VŠECH FRONTÁCH

boj za dosažení	
boj za udržení	
boj za posílení	
boj za upevnění	
boj za prohloubení	
boj za dovršení	
boj za překonání	
boj za další úspěchy	A NIKDY JINAK

za další rozvoj pozitivních přeměn	A NIKDY JINAK
za důslednou realizaci všech závěrů	A NIKDY JINAK
za záchranu rekursivní permutace	A NIKDY JINAK
za zájmy polotovarů	A NIKDY JINAK
za čistotu principů	A NIKDY JINAK
za maximální ztotožnění	A NIKDY JINAK
boj za klady proti záporům	
boj za akci proti reakci	
boj za všechno proti všem	

realita je boj	JAKO BETON
----------------	------------

realita tot' třídní boj	JAKO BETON
realita tot' v prdeli oj	JAKO BETON
realita je boj idejí	JAKO BETON
v němž budoucí mizejí	

realita to je předmět prodeje a koupě
 budulíne co se tváříš proboha tak hloupě
 realita SEDM PATER PRO TISÍCE PŘÁNÍ
 realita sedm přání pro tisíce pater
 realita to je naše slavná alma mater
 tot' pedel povýšený na rektora
 tot' Macocha při pohledu shora
 honička na zrádce na hyeny
 odkaz tvořivě rozvíjený
 ten odkaz zděný /HOVNO/ ten zděděný
 odkaz náš svatý
 a nedotknutelný tvořivě vzatý
 na nebe kde zůstává svěží
 i když léta léta běží
 jak pohyblivá Madla po linii
 jak moje Anna Líza která V CELÉ NAHOTĚ
 je O PIĎ blíže životu čím /HOVNO/ tím blíže
 životu čím život /HOVNO/ čím PIĎ je praxi
 reality máme tolik kolik se vejde jaksi
 BRONTOSAURŮ
 na špičku
 jehly

Při těchto „poetických“ hrátkách však neodbytně vystupovala otázka po *referenční* funkci komunistického jazyka. O čem se tu vlastně mluví? Mluví se tu vůbec o něčem? Dávají všechny ty – mnohdy tak bizarní – jazykové projevy, jež přináší *Rudé právo*, nějaký smysl? Brzy jsem zjistil, že v komunistické řeči vládne jakýsi řád, že je to opravdu *řeč* o nějakém *světě*, byť to byl svět „imaginární“, tedy určitý ideologický *obraz* světa. A tak jsem začal zkoumat obsah základních pojmů, o něž se tato řeč opírá, vzájemné vztahy mezi nimi, její „stavební principy“. Mým nejsilnějším badatelským zážitkem bylo poznání, že ve své vlastní řeči podává komunistický režim naprosto přesný obraz o své povaze.

Je zbytečné zdůrazňovat dílčí charakter mého zkoumání komunistické řeči. Zajímala mě především její dimenze sémantická. V tomto ohledu jsem myslím dostatečně prokázal, že tu nejde o nesmyslný „blábol“ o ničem, ani o amorfní chuchvalec „lží“, nýbrž o regulérní řeč, která (přínejmenším o svém producentu a jeho vi-

dění světa) něco skutečně říká. Každá řeč – každé užití jazyka – má ovšem i svůj aspekt pragmatický, a tady je v případě komunistické „propagandy“ jistý kámen úrazu. Máme tu co činit se zvláštním druhem jazykové komunikace, kde především není namnoze jasné, *kdo vlastně mluví ke komu*. Kdo promlouvá v úvodnicích *Rudého práva* nebo v sáhodlouhých projevech různých politických činitelů? Strana? Ústřední výbor? Nebo prostě „my“? Zdá se, že v tom únavném opakování obecných tvrzení, kde jedno předpokládá druhé a všechna jsou ve své vzájemné podmíněnosti podávána jako provždy platné a zásadně nezpochybnitelné pravdy, není pro individuální subjekt promluvy žádné místo. Stejně mlhavý a neurčitý je *adresát* těchto jazykových projevů. Zdá se, jako by si komunistická řeč spolu se svým obrazem světa konstruovala rovněž adresáty, o nichž předpokládá, že její „svět“ plně sdílejí, že jsou již přesvědčeni, že už „vědí“ (srv. oblíbený obrat „náš lid dobře ví, že...“); její jazykové projevy stojí vesměs na předpokladu široce sdílené samozřejmosti výpovědí, jejichž subjektem je jakési neurčené, universální „my“ („je známo, že...“).

Protože takovýto ideální adresát – houba vděčně sající „stranické slovo“ – se v reálném světě, v němž jsme žili, pochopitelně nevyskytoval, svádělo to často k lehkovážnému podceňování nepříznivých dopadů, jež mohl mít fenomén komunistické řeči na „ekologii“ jazyka a myšlení ve společnosti – pod chatrnou záminkou, že tomu přece stejně nikdo „nevěří“. Nad otázkou *účinnosti* oficiální propagandy jsem se mnohokrát zamýšlel, leč bez valného úspěchu: nepodařilo se mi ji ani adekvátně formulovat.¹⁾ Otázka ta ovšem přesahuje oblast lingvistické analýzy a úzce souvisí zvláště s faktem *monopolu* komunistické řeči ve veřejné komunikaci. A to nás přivádí ke druhému význačnému rysu komunistického užívání jazyka, pokud jde o jeho dimenzi pragmatickou, totiž k výslovnému zá-

1) Věnoval jsem tomuto tématu esej O zacházení se slovy, který tvořil součást mnichovské edice *Jazyk a moc*. Výsledek mého tehdejšího uvažování mi dnes připadá natolik neuspokojivý, že jsem tento text z přítomného vydání vyloučil. [Pozn. 2016: Jako dobový dokument jsem jej později zařadil do knižního výběru ze samizdatových ročníků *Kritického sborníku* (Triáda 2009, str. 67–75).]

měru působit na vědomí „našich lidí“ za účelem jeho „přeměny“, která by znamenala „ztotožnění“ s programem a metodami strany jakožto řídicí složky společnosti. Komunistická propaganda se nikdy netajila tím, že slovo je pro ni „ideovou zbraní“, výchovným prostředkem, tedy v podstatě mocenským nástrojem. To přímo provokovalo iluzi, kterou bych dnes nazval „iluzí záměrnosti“, a sice představu, že jde o jakousi „novou řeč“, kterou si totalitní moc záměrně vytváří jako nástroj k ovládnutí, ba ochromení lidské mysli. Porůznu se pak vyskytovaly snahy konceptualizovat tuto představu jako „zneužívání“ jazyka, jeho „účelovou manipulaci“ či „korupci“ apod. Toto pokušení bylo zvláště silné v době kolem orwellovského roku 1984. Zpětně musím přiznat, že ani já jsem se této iluzi záměrnosti nedokázal zcela ubránit, i když jsem si uvědomoval, že komunistická řeč a odpovídající obraz světa byly v základních rysech hotovy dávno před tím, než bylo u nás nastoleno „socialistické společenské a státní zřízení“, a že komunistická řeč není zdaleka pouhou propagandou, účelově zaměřenou navenek, nýbrž že „svazuje“ do značné míry i mysl svých producentů: svazovalo je právě určité vidění světa, pročež nemohli tak docela říkat, co by se jim zachtělo, jen aby někoho „oklamali“. Tento omezující, svazující prvek, vlastní každému typu řeči, se v sedmdesátých letech zajímavě projevoval i v jazykových projevech tzv. eurokomunistů či komunistických „disidentů“.

Otázka genealogie komunistické řeči je neobyčejně složitá a zahrnuje řadu problémů sociolingvistických, sociálněpsychologických i politologických. Její řešení by si vyžádalo mj. srovnávací analýzu řeči nacistické, u nás dobře dostupné v domácí variantě protektorátní. To všechno jsou debita, jichž se budou muset případně ujmout jiní. Další průzkum této problematiky, u nás pohříchu zanedbané, neztratil po zhroucení komunismu na aktuálnosti, spíše naopak: nebezpečí, že tato rozvrácená civilizace zplodí nějaké jiné, nové formy totalismu, není rozhodně zažehnáno. Padesátileté zkušenosti nás učí, že není třeba čekat na skutky (to už bývá pozdě), ale že celkem spolehlivě platí zásada: podle řeči jejich poznáte je.

Pro přítomné vydání jsem všechny tři studie důkladně revidoval. U prvních dvou musely být redakční zásahy místy poměrně ostré: jednak bylo třeba napravovat stylistické prohřešky začínajícího autora, jednak bylo nutné redukovat na minimum přesahy v textu i v dokumentaci, dané okolnostmi jejich vzniku (viz poznámku pod čarou na s. 120). Všechny úpravy se však týkaly pouze slovesného vyjádření či formy podání; nedotčen zůstal samozřejmě základní charakter textu, pokud jde o postupné osvojování dané látky: je tak například dobře patrné, jak dlouho mi trvalo, než jsem byl s to (vlastně až v předvečer pádu režimu) podat koherentní výklad principu „velké sekry“ či samého pojmu „socialismu“. Excerpovaný materiál pokrývá vlastně jen několik málo let; mohl by být snadno rozšířen formou jakési malé čítanky, to je ovšem projekt, o jehož uskutečnění může rozhodnout jedině budoucí poptávka. I tak se domnívám, že sebrané doklady mohou posloužit k dalším analýzám, a v tom také spatřuji hlavní smysl přítomné publikace.

Při stylistické redakci starších textů bylo mi leckdy inspiračním vodítkem vynikající francouzské přetlumočení od paní Eriky Abrams, na kterou v této souvislosti vděčně vzpomínám. Když si v duchu vybavím onu dobu, je tomu bezmála dvacet let, kdy jsem s rozbořem jazyka *Rudého práva* začínal, cítím potřebu poděkovat především své ženě, která byla vždycky mou první čtenářkou a nesla se mnou všelikou nejistotu tehdejších časů, jakož i všem, kteří přátelskou radou a povzbuzením provázeli mé první krůčky na „neprošlapané cestě“ poznání komunistické řeči, zvláště Jaroslavu Kořánovi, Rudolfu Kučerovi, Jiřímu Kovaříkovi, Karlu Šprunkovi. S vděčností vzpomínám též na písarky, které pořizovaly první opisy mých prací, zejména na paní Evu Veseckou a Jiřinu Čílovou. A v neposlední řadě patří můj dík Robertu Krumphanzlovi, bez jehož vytrvalého naléhání a bedlivé editorské supervize by přítomný svazek nemohl spatřit světlo světa.

PRAHA, ŘÍJEN 1997

PETR FIDELIUS

Lid, demokracie, socialismus

PŘÍSPĚVEK
KE STUDIU POJMOSLOVÍ
SOUČASNÉ OFICIÁLNÍ
PROPAGANDY

(1978)

*Panu Z. Sváčkovi
z Českých Budějovic*

*«Chtěl bych poděkovat za to,
že se Rudé právo vrátilo
ke každodenním úvodníkům.
Jsou velmi zdařilé.»*

Z. Sváček z Českých Budějovic
(RP, 18. 9. 1978, s. 3)

Společnost, ve které žijeme, je poznamenána ustavičným a takřka všudypřítomným působením oficiální propagandy. Rozptýlenému konzumentu se většinou jeví jako amorfní chuchvalec „lží“, jejichž jediným smyslem a důvodem je demagogické „ospravedlňování“ aktuální stranické politiky; jako podivné „šílenství“ jazyka, postaveného do služby momentálním potřebám a zájmům mocenského centra. Oficiální propaganda se takovým způsobem skutečně mnohdy prezentuje, nechceme tuto její tvář popírat. Soustředíme-li se však pouze na tento aspekt, nutně nám unikne její celková stavba logická a myšlenková.

Při pozornějším pohledu zjistíme, že nám oficiální propaganda předkládá podivuhodně ucelený a vnitřně prokomponovaný model společnosti. Vnímavému pozorovateli se tu otvírá sugestivní svět se zvláštní, nezaměnitelnou atmosférou, odpovídající jistému vyhraněnému způsobu myšlení. Chceme-li pochopit, na jakých princi-

pech je tento imaginární svět postaven, tedy jak to ve světě oficiální propagandy chodí a proč, musíme se nejprve naučit *rozumět řeči, kterou se zde mluví*. A k tomu právě chceme přispět touto studií.

Vybrali jsme si několik základních pojmů, na nichž celá konstrukce oficiální propagandy spočívá, a pokusíme se co možná nepředpojatě prozkoumat jejich obsah. Nemíníme při tom s výroky oficiální propagandy polemizovat, nýbrž *zachytit smysl toho, co říká*. Vycházíme totiž z předpokladu, že opravdu něco říká; že nejde o neuchopitelný, ze dne na den se měnící „blábol“, ani o výraz čiré libovůle jednotlivých pisatelů. V dokumentaci se opíráme především o *Rudé právo*, list bezpochyby nad jiné autoritativní, o němž lze mít za to, že tlumočí ze všech nejautentičtěji oficiální názory a postoje.

K nejfrekventovanějším a přitom na první pohled nejméně jasným výrazům v oficiální politické terminologii patří «lid». Podle našeho názoru má tento pojem klíčový význam pro pochopení všeho ostatního. Obrazně řečeno, právě «lid» otvírá bránu do «světa socialismu». Tvoří proto východisko našeho šetření.